
KARLOFÇA'DAN TANZİMAT'A KADAR ve TANZİMAT DEVRİ OSMANLI TARİHÇİLİĞİ*

*Ercüment Kuran***

ÖZET

1699 Ocak ayında Karlofça Barış Andlaşmasının imzasından 1839 Kasım'ında Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun ilânına kadar geçen yüz kırk yıl Osmanlı tarihinde bir intikal devresi teşkil eder. Devletin kuruluşundan itibaren kendine özgü vasıflar kazanmış olan Osmanlı müesseseleri XVIII. asır boyunca giderek gerilemiş ve bunların yerine Batı örneğinde yenileri kurulmuştur. Bu değişme Osmanlı toplumunun gelenekçi düzenini sarstığı gibi, idareci zümrede zihniyet değişikliğine de sebep olmuştur. Gerçekten, Batı düşüncesinin Türk aydınlarına tesiri ilk defa III. Selim ve II. Mahmud'un saltanatı yıllarında açıkça görülür.

1839'dan 1908 yılına kadar süren Tanzimat devrinin en mühim hususiyeti iki yönlü oluşudur. Yetmiş yıldan fazla süren bu süre içinde eski müesseseler, Avrupa'nın tesiri altında kurulan yenileriyle yanyana gelişti. Bu durum, tarih yazıcılığı açısından da böyledir. Bir yandan eski usulde tarih eserleri tertip edilirken, diğer yandan Avrupa usulünden ilham alınarak tamamen modern tarzda hazırlanan ve geliştirilen eserler görmekteyiz. Burada, her bir usulde ve ikisi arasında cereyan eden tesirleri tavsiften ziyade, farklı usullerde tarih yazıcılığını nasıl geliştirdiğini anlatacağım. Bunun için bu dönemde neşredilen bütün eserlerden bahsetmeye gerek görmüyorum! Sadece bizi alâkadar edeceklerle kendimi sınırlayacağım.

Anahtar Kelimeler; Tarih, Tanzimat, Batı Düşüncesi, Türk Aydın

* Bu yazı yazarmın daha önce neşredilen iki makalesinin ("Karlofça'dan Tanzimat'a Osmanlı Tarihçiliği" ve "Tanzimat Devri Osmanlı Tarih Yazıcılığı". Alındığı yer: Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 199-220.) birleştirilmiş şeklidir. Ayrıca bazı bibliografik bilgiler güncellenmiştir.

** Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi.

KARLOFÇA'DAN TANZİMAT'A OSMANLI TARİHÇİLİĞİ

1699 Ocak ayında Karlofça Barış Andlaşmasının imzasından 1839 Kasım'ında Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun ilânına kadar geçen yüz kırk yıl Osmanlı tarihinde bir intikal devresi teşkil eder. Devletin kuruluşundan itibaren kendine özgü vasıflar kazanmış olan Osmanlı müesseseleri XVIII. asır boyunca giderek gerilemiş ve bunların yerine Batı örneğinde yenileri kurulmuştur. Bu değişme Osmanlı toplumunun gelenekçi düzenini sarstığı gibi, idareci zümrede zihniyet değişikliğine de sebep olmuştur. Gerçekten, Batı düşüncesinin Türk aydınlarına tesiri ilk defa III. Selim ve II. Mahmud'un saltanatı yıllarında açıkça görülür.

Bu intikal devresinde İmparatorluğun geniş müslüman kütlesi alıştığı hayat tarzı ve inanç sistemini sürdürmüşse de, savaşlarda yenilgiler toplumun üst tabakasında psikolojik bunalım yaratmıştır. Karlofça barışıyla düşmana toprak vermek zorunda kalınca doğan üzüntüler Lâle devrinde çeşitli eğlenceler tertip edilerek unutulmağa çalışılmış, fakat 1774'de Küçük Kaynarca andlaşmasıyla Müslüman ülkesi Kırım'ın elden çıkması derin hayal kırıklığı uyandırmıştır. O yıllarda Osmanlı devletinin başında bulunanların ne derecede kötümserliğe düştüklerini III. Mustafa'nun şu dörtlüğü belirtir:

Yıkılıptır bu cihan sanma ki bizde düzele
Devleti çarh-i denî verdi kamu müptezele
Şimdi ebvâb-ı saadette gezen hep hazele
İşimiz kaldı heman merhamet-i lemyezele.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik bünyesi XVIII. asırda büyük değişikliğe uğramıştır. Merkezî idare zayıflamış ve bu durumda eyaletlerde mahallî güçler ortaya çıkmıştır. Avrupa'da sanayileşmenin başlaması neticesinde de, XIX. asırdan itibaren Osmanlı memleketlerinde Batılı devletlerin iktisadî nüfuzu hissedilir olmuştur. Böylece yerli sanatlar gerilemeğe yüz tutmuştur. Askerî başarısızlıklar ve iç huzursuzluklar Osmanlı devlet adamlarını müesseselerde Batı örneğinde ıslahat yapmağa zorlamıştır. Tarihimizde Batılılaşma hareketi diye tanınan ıslahat hamlesi günümüze kadar devam etmiştir. Söz konusu intikal devresinin sonuna doğru devlet ideolojisinde meydana gelen değişiklik ayrıca kayda değer. Nitekim, II. Mahmud

1830'larda Osmanlılığı benimseyerek, çok milletli devlet gerçeği yerine, millî devlet kavramını yerleştirmek siyasetine yönelmiştir. Onun çağdaşlaşmanın gereği saydığı bu siyaseti Tanzimatçılar uygulamaya koyacaklar, çeşitli soy ve dine mensup tebaadan eşit haklara sahip bir "Osmanlı milleti" yaratmak isteyeceklerdir.

Burada Osmanlı İmparatorluğu'nun 1699'dan 1839'a kadarki devresini inceleyen tarih araştırmalarının değerlendirilmesi yapılmışa çalışılmıştır. Ancak, toprakları üç kitaya yayılmış İmparatorluğun tarihine dair bütün eserler ele alınmamış, sadece merkez bölgelerinin yani Anadolu ve kısmen Rumeli'nin tarihiyle ilgili olanlar üzerinde durulmuştur.

I- *Genel mahiyette eserler*: Osmanlı tarihini bütünüyle kaplayan eserler sayıca azdır ve hepsi de J. Hammer'in tanınmış kitabını ana kaynak olarak kullanmışlardır. N. Jorga'nın *Geschichte des Osmanischen Reiches* (5 cilt, Gotha, 1908-1913) başlıklı eseri eskimiş olmakla beraber yine de faydalanılacak vasıftadır⁽¹⁾. Karlofça anlaşmasıyla Tanzimat'ın başlangıcı arasındaki zaman dilimi IV. ve V. ciltlerde işlenmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Enver Ziya Karal'ın *Osmanlı Tarihi* adını taşıyan eseri ise konuyu toplu olarak ortaya koymuş olmak bakımından önemlidir. Uzunçarşılı IV. cildin 1. ve 2. kısımları (Ankara, 1956-59)'nda XVIII. asrı, Karal da V. ciltte (Ankara, 1947) 1789-1856 devresini incelemiştir. 1839'a kadar gelen bölüm bu cildin 172. sayfasında sona erer. Stanford J. Shaw'un, II. cildini Ezel Kural Shaw ile birlikte yazdığı, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (c. I: 1280-1808, c. II: 1808-1975, Cambridge, 1976-77) ise kaynaklarının zenginliği ve metodunun ilmîliği itibarıyla dikkat çekicidir⁽²⁾.

II- *Siyasî tarih eserleri*: Türkleri Balkanlardan geri atmak ve Anadolu'yu aralarında paylaşmak Avrupa devletlerinin Yakın çağda güttükleri başlıca gayelerden biridir. M.S. Anderson *The Eastern Question, 1774-1923* (Londra, 1966) adlı kitabında Şark Meselesi olarak bilinen bu milletlerarası davayı işlemiştir. Yazar konuya Batılı görüş açısından bakmakta ve eserinde mesele- nin 1841'e kadarki safhasına 109 sayfa ayırmaktadır.

Osmanlı tarihinin intikal devresinin çeşitli siyasî gelişmelerini inceleyen araştırmaların başında Rifaat A. Abou-El Haj'in "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe, 1699-1703", *Journal of the American Oriental Society*, c. LCCCIX (1960), s. 469-475 başlıklı yazısı gelir. Araştırmacı Karlofça anlaşmasının imzasından sonra İmparatorluğun Batı ve Kuzey sınırlarının

¹ Türkçe'ye yeni çevirisi: Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, I-V, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005. Editör notu (E.n.).

iyice tesbit edildiğini ortaya koymuş ve Osmanlı devlet adamlarının İslamî cihad ülküsünden vazgeçtiklerini belirtmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletlerle münasebetleri üzerine pek çok inceleme yayınlanmıştır. Osmanlı-Rus münasebetleri konusunda şu eserler zikrolunmalıdır: Akdes Nimet Kurat'ın *Prut Seferi ve Barışı, 1123 (1711)*. 2 cilt (Ankara, 1951-53) emek mahsulü bir çalışmadır. Roderic H. Davison'un "Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuchuk Kainardji Re-considered", *Slavic Review*, XXXV (1976), s. 463-483, Küçük Kaynarca andlaşmasının Rusya'ya Osmanlı tebaası ortodokslarını koruma hakkını tanıdığı tezini sağlam delillerle çürütmüştür⁽³⁾. J.C.Hurewitz'in "The Background of Russia's Claims to the Turkish Straits", *T.T.K. Belleten*, c. XXVIII (1964), s. 459-503, Boğazlar meselesinin karanlık bir noktayı aydınlatmış; Goriainov'un 1907'de Rusça aslı, 1910'da da Fransızca tercümesi yayınlanan kitabında yazdığının aksine, 1799 ve 1805 tarihli Osmanlı-Rus andlaşmalarının Rus harp gemilerine Boğazlardan sürekli geçiş hakkı vermediğini isbatlamıştır. Fehmi İsmail'in "Bükreş andlaşmasının müzakeresi, 1811-1812", *T.T.K. Belleten*, c. XLVI (1982), s. 73-119 ve Şerafeddin Turan'ın "1829 Edirne Andlaşması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. IX (1951), s. 111-151 Osmanlı-Rus diplomatik münasebetlerine değerli katkı sağlamıştır.

Bu devrede Osmanlı-Fransız münasebetleri dostça idi. Fransız ihtilali ardından Napoleon Bonaparte'in yönettiği 1798 Mısır seferi iki devlet arasında harbe sebep oldu. Bu olay ve Napoleon'un imparatorluğu zamanında vukûbulan yoğun siyasî faaliyet, araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Son olarak Azmi Süslü, "Osmanlı-Fransız diplomatik ilişkileri, 1798-1807", *T.T.K. Belleten*, c. XLII (1983), s. 259-279 başlıklı incelemesinde konuyu çağdaş Fransız yayınlarının ışığı altında ele almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ve diğer Avrupa devletleriyle olan siyasî münasebetleri yeteri kadar araştırılmamıştır⁽⁴⁾. Osmanlı-Felemenk münasebetlerinin bir devresi, G. R. Bosscha Erdbrink'in *At the Threshold of Felicity. Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte, 1726-1744* (Ankara, 1975) adlı kitabında Osmanlı Arşiv belgelerinden de faydalanılarak aydınlığa çıkarılmıştır.

Aslında İmparatorluğun bir iç meselesi olan Mısır isyanı kısa zamanda milletlerarası mahiyet aldığından Osmanlı siyasî tarihi çerçevesine girer. Bu konuda Şinasi Altundağ'ın *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı- Mısır Meselesi, 1831-1841* (Ankara, 1945) adlı eserinde Osmanlı Arşiv malzemesi yanında Mısır meselesinin 1833 sonbaharına kadar gelen birinci safhası incelenmiş,

1838'de başlayan ikinci safhasının araştırılması yazarın vefatı sebebiyle yapılamamıştır.

III- *İdarî teşkilât, sosyal ve ekonomik tarih eserleri*: Osmanlı devletinin iç bünyesini inceleyen ana eser H.A.R. Gibb ile Harold Bowen'in *Islamic Society in the Eighteenth Century*, c. I. kısım 1-2 (Oxford, 1950-57) başlıklı kitabıdır. İmparatorluğun merkez ve eyalet teşkilâtı, mülkî, ilmî, içtimâî ve iktisadî müesseseleri bu eserde etraflıca ortaya konmuştur.

Osmanlı merkez idaresinde meydana gelen önemli bir değişiklik Norman Itzkowitz'in "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, c. XVI (1962) s. 73-94'de açıklanmıştır. Gerçekten, devlet idaresine Fatih devrinden beri ehliyetli memur yetiştiren Enderun mektebi zamanla gerilemiş ve XVIII. asır başında Babîâlî kalem efendileri iktidarı ele geçirmişlerdir. Bu gelişmeyi Itzkowitz "Efendi'nin Paşa oluşu" sözüyle ifade etmiştir.

Merkezî idarenin zaafa uğraması yüzünden eyaletlerin özerklik kazanması XVIII. asır Osmanlı tarihinin en belirli olayıdır. İmparatorluğun Kuzey Afrika, Mısır, Irak, Arnavutluk gibi İstanbul'a uzak bölgeleri merkezle olan bağlarını gevşetmişler; Anadolu ve Rumeli'de de derebey ve ayanlar nüfuz elde etmişlerdir. V.P. Mutafçieva "L'institution de l'Ayanlık pendant les demieres decennies du XVIII e siècle", *Études Balkaniques*, sayı 2-3 (1965), s. 233-247'de Rumeli, daha doğrusu Bulgaristan'da, Ayanlığın kuruluşu ve gelişmesini Marksist yaklaşımla incelemiştir⁽⁶⁾. Ayanlığın Anadolu'da yayılışını Yücel Özkaya *Osmanlı imparatorluğunda Ayanlık* (Ankara, 1977)'da, Şeriiye sicillerine dayanarak ortaya koymağı denemiştir. Bu eser, konuyu sistematik tarzda işleyecek araştırmacılara bol ve değerli malzeme sağlar. Gilles Veinstein "Ayan de la region d'Izmir et commerce du Levant (Deuxieme moitie du XVIII e siècle)", *Études Balkaniques*, sayı 3 (1976), s. 71-83 başlıklı yazısında Manisa ayanı Karaosmanoğlu ile Bergama ayanı Araboğlu'nun faaliyetlerini, Fransız konsolosluk raporlarına göre incelemiştir. Örnek bir çalışma teşkil eden bu araştırma İzmir bölgesi ayanlarının, Rumeli'dekilerin aksine, çiftlik sahibi olmadıklarını, servet ve nüfuzlarını zahire fiyatlarını yükselterek spekülasyon sayesinde kazandıklarını göstermiştir. Yuzo Nagata da *Muhsinzade Mehmed Paşa ve Ayanlık Müessesesi* (Tokyo, 1976) adını taşıyan kitabında Anadolu ve Rumeli ayanlarının 1768-1774 yılları arasındaki devrede durumlarını açıklamakta ve Sadrazam Muhsinzade Mehmed Paşa'nın ayanları devletle bütünleştirme gayretlerini gözler önüne sermektedir. Özcan Mert ise *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Çapanoğulları* (Ankara,

1980)'de Orta Anadolu ayanlarından Çapanoğulları'nın rakipleri Caniklioğulları ile mücadelelerine açıklık getirmektedir.

Âyanlığın ortaya çıkışında merkezî idarenin otoritesini kaybetmesi yanında, devletin temel müesseseleri Timar ve İltizam sistemlerinin bozulmasının tesiri olmuştur. Adı geçen sistemlerin bir telifi olarak ve reayayı korumak maksadıyla Malikâne usulünün konduğunu Mehmet Genç "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar*, Ankara, 1975, s. 231-291'de ispatlamış ve yeni sistemin işleyişini arşiv belgelerinden elde ettiği istatistik verilerle değerlendirmiştir*.

Son yıllarda yapılan araştırmalar diğer Osmanlı müesseselerinin XVIII. asırdaki durumunun daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Madeline C. Zilfi "Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. XXVI (1983), s. 318-364 başlıklı incelemesinde Büyük Mollalıkları İstanbullu ulema ailelerinin kendi inhisarlarına aldıklarını göstermiş, Suraiya Faroqi de "XVI-XVIII Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar*, Ankara, 1975, s. 197-226'da Bektaşî, Mevlevî ve Ahî Evran tarikat şeyhlerinin sosyal faaliyetlerini tahlil etmiştir. Gabriel Baer "The Administration, Economic and Social Fonctions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, c. I (1970), s. 28-50'de Osmanlı loncalarının teşkilatı, çalışma tarzı ve şehir hayatına katkısını belirtmiştir. Esnaf loncalarının Osmanlı tarihinin bunalım devirlerinde bazen önemli rolü olmuştur. Bu hususta Münir Aktepe'nin *Patrona isyanı, 1730* (İstanbul, 1958) adlı kitabı doğru bir fikir verir. Türklerin İslamî Vakıf müessesesini geliştirdikleri bilinmektedir. Bahaeddin Yediyıldız XVIII. asır Osmanlı vakıflarını bir dizi yazısında ele almıştır, örnek olarak "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, c. XIV (1982), s. 1-27 zikredilebilir. Bu araştırmada 330 vakfiye incelenerek vakıfların kuruluşu, işleyişi ve sosyal fonksiyonu değerlendirilmiştir. Eski ve Orta çağların geniş imparatorluklarında haberleşme ve ulaştırma, halli güç bir mesele teşkil ederdi. Bu ihtiyaç Osmanlı devletinde menzilhaneler kurmak ve atlı ulaklar kullanmak suretiyle karşılanırdı. XVIII. asırda Rumeli'deki durumu Colin J. Heywood "The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the 18th Century", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (yay. Osman Okyar-Halil İnalcık), Ankara, 1980 s. 179-186 başlıklı yazısında aydınlatmıştır.

* Son olarak şurada yayınlanmıştır. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2000, içinde s. 99-152. (E.n)

IV- *Batılılaşma tarihine dair eserler*: Son iki asırda Türkler Batı'nın kuvvetli tesiri altında kalmışlardır. Çağdaşlaşma olarak da adlandırılan bu olay önce askerî müesseselerin batılılaşması şeklinde başlamış, daha sonra mülkî teşkilat ve kuruluşlara yayılmıştır. Bernard Lewis *The Emergence of Modern Turkey* (2. baskı: Londra, 1968)'de Türk toplumunun batılılaşmasını üstün terkip kabiliyetiyle ortaya koymuştur⁽⁶⁾. Eserin 3. bölümünde Fransız İhtilali'nin Osmanlı aydınları üzerinde yaptığı tesire işaret edilmiştir. Niyazi Berkes *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul, 1978) adlı eserinde aynı konuyu işlemekte, fakat çağdaşlaşmanın ana unsuru olarak laiklik üzerinde durmaktadır. Islâhat hareketinin Tanzimat devrine kadar gelen safhaları kitabın ilk altı bölümünde incelenmiştir.

Askerî sahada yapılan ıslâhatı Avigdor Levy "Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies*, c. XVIII (1982), s. 227-249'da özetlemiştir. Askerlik dışı ıslâhatı ise Carter V. Findley *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922*'de ayrıntılarıyla açıklamıştır*. Bu monografyada, Osmanlı bürokrasisinin çağdaş esaslara uygun olarak gelişirken geçirdiği merhaleler adım adım takip edilmiştir. İlk dört bölüm II. Mahmud devri sonuna kadar gelmektedir. Türk diplomasi tarihinin başlangıcını konu alan bir deneme benim *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri, 1793-1821* (Ankara, 1968)'de yapılmıştır.

Batılılaşmanın Osmanlı eyaletlerinde uygulanışını Kemal Karpat "The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Middle East* (Chicago, 1968, s. 69-90'da sosyo-ekonomik boyutlar içinde ele almış ve böylece 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin çıkarılmasını hazırlayan şartların meydana gelişini belirtmiştir. Musa Çadırcı da "Türkiye'de Muhtarlık teşkilatının kurulması üzerine bir inceleme", *T.T.K. Belleten*, c. XXXIV (1970), s. 409-420'de Âyanlığın yerine Muhtarlık teşkilatının kuruluşunu Şeriyye sicillerine dayanarak göstermiştir.

Türklerin iktisaden gerilemesinde başlıca âmilin Kapitülasyonlar olduğu herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Halil İnalçık Osmanlı padişahlarının Avrupa devletlerine tanıdığı Kapitülasyonlar'ın tarihini *Encyclopedie de l'Islam'ın* yeni baskısında (Leiden, 1971) "imtiyazat" maddesinde incele-

* Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform. Bâbüüli (1789-1922)*, çev. Latif Boyacı - İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1994. (E.n.)

miştir*. XVIII. asır başından Tanzimat'a kadarki gelişmeler III. cildin 1215-1217 sayfalarındadır. Konunun ilgi çekici bir cephesi de Ali İhsan Bağış'ın *Osmanlı Ticaretinde Gayr-i Müslimler* (Ankara, 1983) adlı monografyasında araştırılmıştır. Burada yabancı tüccarlarla rekabet etmek üzere, III. Selim devrinde Avrupa tüccarlığı müessesesinin kuruluşu Türk ve İngiliz arşiv belgelerinden faydalanılarak anlatılır. Mübahat S. Kütükoğlu da *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, 1580-1838* (Ankara, 1974)'de Doğu Akdeniz'de İngiliz ticaretinin yayılışı üzerinde durmuş ve 1838 Türk-İngiliz Ticaret andlaşmasının başarılı bir tahlilini yapmıştır.

Yukarıdaki açıklamalardan şu neticeye varılabilir: Türk ve yabancı ilim adamları Osmanlı tarihinin 1699-1839 yılları arasında kaplayan intikal devresini ihmal etmemişlerdir. Çağdaş tarihçiliğin gereği olarak, son yıllarda siyasi tarihten çok, İmparatorluğun iç bünyesi araştırılmakla beraber, bir hayli mesele aydınlığa kavuşturulmuştur. Birçok konu da tarihçilerin ilgisini beklemektedir. Siyasi tarih sahasında Osmanlı devletinin İran, Orta Asya, Hindistan ve Fas ile münasebetleri henüz ele alınmamıştır. 1807'de Kabakçı Mustafa olayı, 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılışı, Vahhabî, Sırp ve Yunan isyanları da araştırmacılar için cazip konular teşkil eder. Sosyal ve ekonomik tarih sahasında ise Âyanların menşei hâlâ çözülememiş bir muamma olarak durmaktadır. II. Mahmud devrinin Hayriye tüccarlığı müessesesi de aynı durumdadır. Ayrıca, rahmetli Cengiz Orhonlu'nun başlattığı Göçebelerin Anadolu'da iskân araştırmalarını devam ettirmek gerekir, işlenmemiş bir başka konu şehir tarihleridir. XVIII. asırda Anadolu şehirleri üzerinde çalışacaklara Robert Mantran'ın XVII. asrın ikinci yarısında İstanbul'u inceleyen kitabı örnek olabilir. Nihayet Türk eğitim ve düşünce tarihleri hemen hemen el dokunulmamış sahalardır. Kütüphane ve arşivlerimizde bu konuları aydınlatacak malzeme bulunmaktadır. □

* Türkçe versiyonu: Halil İnalçık, "İmtiyazat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*.

TANZİMAT DEVRİ OSMANLI TARİH YAZICILIĞI

1839'dan 1908 yılına kadar süren Tanzimat devrinin en mühim hususiyeti iki yönlü oluşudur. Yetmiş yıldan fazla süren bu süre içinde eski müesseseler, Avrupa'nın tesiri altında kurulan yenileriyle yanyana gelişti. Bu durum, tarih yazıcılığı açısından da böyledir. Bir yandan eski usulde tarih eserleri tertip edilirken, diğer yandan Avrupa usulünden ilham alınarak tamamen modern tarzda hazırlanan ve geliştirilen eserler görmekteyiz. Burada, her bir usulde ve ikisi arasında cereyan eden tesirleri tavsiften ziyade, farklı usullerde tarih yazıcılığının nasıl geliştiğini anlatacağım. Bunun için bu dönemde neşredilen bütün eserlerden bahsetmeye gerek görmüyorum! Sadece bizi alâkadar edeceklerle kendimi sınırlayacağım⁽⁷⁾.

Gelenekçi tarih yazıcılığının arkasında soylu bir geçmiş vardı. Arap ve İran tesiri altında kalmış olabilir ama kendine öz bir esas ortaya koymuştur. XVI. ve XVII. yüzyıldaki Türk tarihçilerinin eserleri, bu dalda yüksek seviyeye ulaşmıştır⁽⁸⁾. Sonraki yüzyılda İmparatorluğun çöküşü, Osmanlı tarih yazıcılığını etkilemedi, denemezse de gelenekçi usul devam etti.

Tanzimat devrinin en mühim tarih eseri Ahmet Cevdet Paşa (1822-95)'nin *Tarih-i Devlet-i Aliyye'sidir*. 1774-1826 dönemini kapsar (12 cilt, İstanbul, H. 1271-1309). Vekâyinâme'sinin ilk ciltlerini yayımladıktan sonra resmî vak'anüvis tayin olunan müellif, ömrünün otuz yılını bu esere hasretmiştir. Eserinde kullandığı kaynakların bolluğu, tahlil kabiliyeti, kusursuz mantığı bizde hayranlık uyandırmaktadır. Kendi tarihî şekli içerisinde yazılmış bu eserin, gelenekçi tarza sadık kaldığı görülmektedir. Resmî terfiler ve yıl boyunca vukûbular ölümmler klâsik tarzda kaydedilmiştir. Mamafih, yeri geldikçe Cevdet Paşa bu tertip usulünü bırakır ve gerektiği hallerde konusunu tafsilatlı olarak anlatır. Nitekim onun tarihi, vekâyinâmeler ve küçük monografiler hâlini almıştır.

Cevdet Paşa'nın Avrupa'ya karşı tavrı çok ilgi çekicidir. Medrese tahsili görmüş olmasına rağmen, tarihçi ve dilbilimci Asım gibi tutucu değildir. Vakâyinâmesinde, Türkçe'ye tercüme edilen ve Mehmet Ali Paşa zamanında Mısır'da yayımlanan belirli Batı kaynaklarından da yararlanmıştır⁽⁹⁾. Cevdet Paşa Avrupa medeniyetine müracaat etmemekle birlikte, İmparatorluğun çöküşünü önlemenin çaresini eski müesseselerin ıslahında arayan muhafazakâr bir kişidir. Çağdaş bir müellife göre Cevdet Paşa, İbn Haldun'un son

mürididir⁽¹⁰⁾. Vekâyinâmesinin son baskısında (1890) giriş bölümünü teşkil eden 1. ciltte görüldüğü gibi, Cevdet Paşa'nın tarih ve toplum anlayışı, temelde bu büyük Müslüman tarihçinin fikirlerine dayanmaktadır. Gerçekten İbn Haldun'un *Mukaddimesi*⁽¹¹⁾'nin 6. ve son bölümünü tercüme eden de kendisidir.

Cevdet Paşa'nın resmî tarihçi olarak halefi, 1826-1861 arasındaki devrin vekâyiini yazan Ahmet Lûtfî'dir. (Tarih-i Lûtfî, 8 cilt, basılı, İstanbul, H. 1290-1328). Bu, onun seleflerine nazaran zayıf bir eser olup esasında gazete makalelerinin özetidir.

Cevdet Paşa'nın vekâyinâmesinden başka, Tanzimat devrinde klâsik tarzda yazılmış en iyi tarihler biyografi biçiminde olanlardır. Tayyazrâde Ataullah (1810-77)'ın *Tarih-i Ata'sı* ve Mehmet Süreyya (Ö. 1909)'nun *Sicil-i Osmani*'si bu durumu doğrulamaktadır. İlki (5 cilt, İstanbul, H. 1291 (?) -93) Enderun'a dair uzun bir girişten sonra, fertlerin orada eğitilmesi ile alakalı bir eserdir; ikincisi ise (4 cilt, İstanbul, H. 1308-15) Osmanlı tarihinin meşhur şahsiyetlerinin kısa hal tercümeleri külliyatıdır. Bunlar şümüllü eserlerdir, fakat verdikleri bilgi her zaman gerçekle uyuşmamaktadır.

Tanzimat devrinden sonra bile eski usulde tarih yazmaya devam edenler olmuştur. Bunların sonuncusu, Âli Paşa ile başlayan ve sadrazamların hayat hikâyelerini anlatan İbnülemin Mahmud Kemal'dir.

Türkiye'de modern tarih yazıcılığının gelişimi yavaş fakat emin adımlarla gerçekleşmiştir. Mustafa Reşid Paşa'nın Tanzimatı ilân etmesi (1800-58), Osmanlı İmparatorluğunu Batı tesirlerine maruz bıraktı. Başlangıçta Türk tarihçilerini cezbeden Avrupa eserlerinin muhtevasıydı.

Hayrullah Efendi (1817-76)'nin *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*'sinin ilk bölümü 1854'te neşredildi. O, her sultana tahsis ettiği bir cüzle Osmanlı tarihi yazmaya koyuldu. Ancak I. Ahmed (1603-17)'den sonrası eserinde yer almamaktadır. (18 bölüm neşredildi; en sonuncusu 1875'te). Aslında yeni bir şey ortaya koymamıştı. Zira XVI. yüzyılda İdris Bitlisî (Ö. 1520) *Heşt Bihişt*'inde bu tarzı denemişti. Hayrullah Efendi doğu kaynakları dışında geniş olarak Hammer'in meşhur tarihinden ve De la Croix'in daha az mühim eserinden yararlanmıştı. Bu eser bir dereceye kadar derleme ve ayrıca yetersiz olsa da, ona, klâsik ve modern tarih yazıcılığı arasında köprü olarak bakabiliriz.

* Cevdet Paşa ve tarihi üzerine yapılan son çalışma: Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat. Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, çev. Meltem Arun, TVYY, İstanbul 1999. (E.n.)

Aydın Türk çevrelerinde Batı medeniyetine ilgi yıllar geçtikçe derinleşerek hissedildi ve neticede Batı dilleri öğrenen birçok Türk aydını yetişti. Bunlardan biri 1866'da umumî bir tarih (*Tarih-i Umumî*, 2 cilt, İstanbul, H. 1285) neşreden Ahmed Hilmi'dir. Bu çalışma, Chambers'in *Universal History*⁽¹²⁾ adlı eserinin tercümesi ve iktibasidir.

Artık kapı aralanmıştı: Daha sonraki yıllarda çok sayıda Avrupa eseri tercüme edildi ve yayımlandı⁽¹³⁾. Bunların çoğu iktibas eserlerdi. Ahmet Midhat (1841-1912) Fransızca *Unîvers* benzerinde bir seriye başlamıştır ki; bu kitaplar iyi kabul gördüğü için kayda değerdir (*Kâinat*, 15 cilt, İstanbul, H. 1288-98). Müellif her ciltte bir ülkenin tarihini özetlemiş, son olarak da Osmanlı İmparatorluğuna yer vermiştir.

Türkiye'de tarih yazıcılığında ikinci safhayı Avrupa usullerinin girişi teşkil etmiştir. Yeni okullar için ders kitabı ihtiyacının doğması, Türk aydınına kolay anlaşılabilir ve sistemli tarih kitapları hazırlamaya zorlamıştır. İlk başarılı teşebbüs Ahmed Vefik Paşa (1823-91)'nın 1867'de hazırladığı *Fezleke-i Tarih-i Osmani*'si (İstanbul, H. 1286) ile gerçekleşmiştir. Bir Türk hariciyecisinin oğlu olan müellif, bir süre Paris Lisesi'nde tahsil görmüş ve bu sebeple, Fransız usulünde bir ders kitabı hazırlamıştır: Bu kitapta Osmanlı tarihi 6 bölüme ayrılmakta, devletin kuruluşundan müellifin zamanına kadar gelişme, yükselme ve gerileme dönemleri anlatılmaktadır.

Ahmed Vefik Paşa'dan sonra gelenler ders kitabı hazırlama konusunda onun tasnif şekline uymuşlardır. Son resmî tarihçi olan Abdurrahman Şeref (1833-1925) orta dereceli okullar için bir Osmanlı tarihi yazdı (*Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, 2 cilt, İstanbul, H. 1309-12). Cumhuriyetin ilânından sonra bile buna benzer kitaplar yazılmıştır.

Batı tarih yazıcılığının tesirleri halka hitap eden kitaplarda da kendini göstermiştir. Mustafa Nuri Paşa (1824-90)'nın *Netâicü'l Vukûât* adlı eseri 1877'de yayımlanmıştır*. Bu kitap hadiselerin sebep ve sonuçlarını ortaya çıkarmaya çalışan, Osmanlı tarihi hakkında terkibî mahiyette bir eserdir. Müellif devlet müesseseleri ve iktisadî meselelere öncelik vermektedir. Avrupa'yı görmemiş ve Avrupa dillerinden birini öğrenmemiş olan müellifin böyle ilmî bir usul uygulamasını açıklamak oldukça zordur⁽¹⁴⁾. Acaba o, Ahmed Vefik Paşa'nın tasnifi ile Cevdet Paşa'nın tahlilini birleştiren yerinde bir anlayışa mı sahipti? Eserde yer alan hadiselerin tamamında bir çok hata

* Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukûât (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*, sadeleştiren, notlar ve açıklamalar ekleyen: Neşet Çağatay, I-II, TTK, Ankara 1992. (E.n.)

mevcut olmasına rağmen Mustafa Nuri Paşa'nın tarzı, yeni Türk tarih yazıcılığında ayrı bir öneme sahiptir.

Avrupa metodolojisi, o zamana kadar revaçta olmayan tarih dallarının gelişmesini sağladı. Mahallî-tarih, evvelce meşhur şahısların hayatı ile ilgili çalışmalarla sınırlıyken artık bölge ve şehirlerde vukû bulmuş vak'alara daha geniş yer vermektedir. Şakir Şevket'in Trabzon Tarihi (*Trabzon Tarihi*, 2 cilt, İstanbul H. 1294), Eyyub Sabri Paşa'nın (Ö. 1890) Mekke ve Medine Tarihi (*Mir'atü'l Haremeyn*, 3 cilt, İstanbul, H. 1306) ve son olarak Mehmet Raif (Ö. 1916)'in *Mir'at-i İstanbul* (İstanbul H. 1314)'u, Tanzimat devrinden sonra daha iyi eserlerin kaleme alınmasında örnek olmuşlardır.

Gelenekçi tarih yazıcılığında "Hatırat" hemen hiç bilinmiyordu. Türkiye'de böyle bir teşebbüse, Avrupalı meşhur müellifler tarafından yazılmış olanlar misal alınmak suretiyle başlanmıştır. Zarif Paşa (1816-61) hatırat - yayımlamak niyetinde olmamasına rağmen- yazan ilk Osmanlı devlet adamı sayılabilir⁽¹⁵⁾. Tarihçi ve devlet adamı Cevdet Paşa, resmî tarihçi olan selefi Lütü Efendi'ye yol göstermek için *Tezâkir*'e kendi hatıratını dahil etmiş olmalıdır⁽¹⁶⁾. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı çeşitli hatıratın yazılmasına vesile olmuştur. Gerçekte bu hatıratlar, savaş zamanında kumanda mevkiinde bulunan paşalara, felâketle sonuçlanan savaşta yaşadıkları hadiselerin hesabını vermek, dolayısıyla da kendilerini temize çıkarmak fırsatı sağlıyordu. Ahmed Muhtar Paşa (1832-1919)'nın hatıratı bu durumdadır. *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sânisî* (İstanbul, H. 1328) başlığı altında neşredilmiştir**.

Meskûkât ve Mühür gibi tarihin yan dalları da Tanzimat devrinde memleketimize girmiştir. Abdullatif Subhi Paşa (1818-86)'nın kaleminden çıkan Uyûnul Ekber fi'n-Nukûd ve'l-Âsâr (İstanbul, H. 127) Yunan, Roma ve İslâm sikkeleri üzerine, bu çeşit çalışmaların tek numunesi olmuştur⁽¹⁷⁾.

1881'de İstanbul'da Âsâr-ı Atika Müze-i Humayunu'nun kuruluşu tarihin yardımcı dallarıyla uğraşılmasına hız kazandı. İsmail Galip (1847-95), Mehmed Mübarek ve Ahmed Tevhid Ulusoy (1868-1940), İslâm ve Türk sikke kataloglarını hazırlama işini üstlendiler. Bunun sonucunda *Meskûkât-i (kadime-i) İslâmiyye Katalogu*, (6 cilt, İstanbul, H. 1309-22) yayımlandı. Müze-i Humayun'un kurşun mühürler katalogu da Halil Edhem Eldem (1861-1938) tarafından neşredildi (*Kurşun Mühür Katalogu, Arab ve Acem, Bizans ve Osmanlı Kurşun Mühürlerine Mahsus*, İstanbul, H. 1321).

** Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Anılar, *Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli*, haz. Nuri Akbayer, M. Sabri Koz, E. Nedret İşli, TVYY, İstanbul 1996; ikinci kitap: Anılar -2- *Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi*, haz. aynı, TVYY, İstanbul 1996. (E.n.)

Avrupa metodolojisi, müracaat kitaplarına da uygulandı. Nitekim Şemseddin Sami (1850-1904)'nin tarih-coğrafya ansiklopedisi, Avrupa benzeri bir eser olarak yazılmıştır. (*Kâmusü'l Âlâm*, 6 cilt, İstanbul, H. 1306-16). Doğu ve batı kaynaklarından yararlanılan konu maddeleri bugün bile değer taşır. Eserde İslâm ve hususiyile de Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili maddelere öncelik verilmiştir.

Modern tarih yazıcılığının Tanzimat devrinde gelişimi Avrupa ideolojisinden ilham alınarak yazılan kitaplarla tamamlandı. 1860'tan sonra bir kısım Osmanlı aydını, İmparatorluğun çöküşten kurtarılmasının, Osmanlı milliyetçiliğinin tesisiyle mümkün olacağı kanaatine vardılar. Onlar Müslüman toplulukları Osmanlı çatısı altında birleştirmeyi hedeflediler. Böylece Hristiyan toplulukların İmparatorluktan ayrılma eğilimlerine tepki gösterdiler. Yeni Osmanlılar adı verilen bu aydınlar, Avrupa tarzı milliyetçilik fikirlerini benimsediler ve Batı sömürgeciliğinin bütün şekillerine karşı çıktılar.

Bu ideolojik eğilimler Namık Kemal'in (1841-88) eserine aksetmiştir. İlk bölümü 1871'de ortaya çıkan *Evrak-ı Perişan*'da Müslüman kahramanların hayatlarını yazmıştır (İstanbul, H. 1288-1305). Burada Müslüman ülkücülüğün timsalleri olarak, Salahaddin Eyyubî, Sultan II. Mehmed, Sultan I. Selim ve Emir Nevruz'dan bahsedilmektedir. Namık Kemal'in iki büyük İslâm müdafii saydığı kişiler Salahaddin Eyyubî ve Emir Nevruz'dur. Birincisi Hristiyanlığa, diğeri putperest Moğollara karşıdır⁽¹⁸⁾. Ona göre II. Mehmed, gerçek milliyetçilik esası üzerine bir Müslüman devlet kurucusudur ki, I. Selim Hilâfeti ele geçirdiği zaman bu devlet daha da güçlenmiştir. Namık Kemal'in devlet anlayışı, kendi zamanının telakkisine uygundu. O daha önce tasavvuru mümkün olmayan siyasî ve içtimâî niyetleri kahramanlarına atfediyordu. Her şeye rağmen Namık Kemal belki de II. Mehmed'in medeniyetçi rolünü ortaya koyan ilk tarihçidir⁽¹⁹⁾.

Namık Kemal'in fikirleri, 14 ciltte tamamlamayı tasarladığı Osmanlı tarihinde açıklık kazandı. Kitabını 1479 yılına kadar getirebildi. Basım işi 1888'de başladıysa da Abdülhamid'in emriyle durduruldu (Yeni tabı: *Osmanlı Tarihi*, 4 cilt, İstanbul, H. 1326-28). Bu son eserde kahraman kültü öyle bir hadde dayandı ki mübalağalar önlenemez bir şekil almıştı⁽²⁰⁾. Bir başka husus, müellifin Hammer'in Osmanlı tarihinde kişiler ve hadiselerle ilgili iddiasını çürütmeyi belgelerden çok mantıkî yoldan yapmasıdır⁽²¹⁾. Bu eser böylelikle tartışmalı nitelik arzettiğinden, tarafsızlığına gölge düşmüş olmaktadır.

Bu tarz Osmanlılık ideolojisi ancak birkaç tarih eserine ilham verdi. Devletin çöküşünü de önleyemedi. I. Dünya Savaşı'nın patlamasıyla her ikisi de

ortadan kalktı. Farklı bir ideoloji olan "Türkiye Türklerindir" düşüncesinin Tanzimat devri tarih yazıcılığında büyük tesiri oldu.

1860'dan sonra Rusya'nın Orta Asya'yı istilâsı, bir kısım Osmanlı aydınlarının dikkatini ortak düşman boyunduruğu altında ezilen Türk halklarına çekti. Bu insanlar Müslümandı ve birçokları İmparatorlukta baskın unsur olan kökendendi. Bu Türklerle ilgili tarih çalışmaları, İslâm gelenekleriyle örtülü şanlı bir maziyi Osmanlı aydınlarına ifşa etti. Burada Osmanlı ideolojisinden farklı Türk tarih ve kültürü içinde millî bir şuur özümsemi. Böylelikle pan-Türkçü fikirler doğdu. Bu fikirler I. Dünya Savaşı sonunda felâketle sonuçlandıysa da Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazı üzerinde kurulan yeni Türk devletinin bütün gücünü ılımlı Türkçü ideolojiden aldığı da kesindir.

Osmanlı aydınlarının millî gayeleri ile Tanzimat devrinde neşredilen Türk tarih eserleri arasında karşılıklı sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Bu durum Osmanlı aydınlarının Türkistan tarihini tanımalarını gerektirmiştir. Böylelikle 1864'te Ahmed Vefik Paşa, Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın bazı yazmalarını *Şecere-i Türk* adıyla Çağatayca'dan Batı Türk lehçesine tercüme etmiştir (*Tasvir-i Efkâr* makaleleri; No. 131 vd.; sonraları ayrıca yayımlandı, İstanbul, tarihsiz)⁽²²⁾

Osmanlı aydınları, Doğu Türklerinin son zaman tarihi hakkında yukarıdaki eserden çok şey öğrendiler. Önceleri eski Türk tarihi hakkında yalnızca Avrupa kaynaklarına müracaat etmek zorundaydılar. Bu yoldan saygı duydukları bir millî mirasın farkına vardılar. Fransa'da mülteci olarak yaşayan Yeni Osmanlılardan Ali Suavi (1839-78) çok eski zamanlarda Türkler tarafından tesis edilmiş yüksek medeniyet değerlerini inceleyen bir gazete makalesi yazdı (Ulûm gazetesinin ilk sayısında "Türk" adlı makale 1869'da Paris'te yayımlandı.) Onun tek kaynağı A. Lumley Davids'in *Grammar of the Turkish Language*⁽²³⁾ başlıklı kitabının tarihî girişidir. Ancak Ali Suavi bu girişten kendi anlayışına uymayan fikirleri, isteğine göre değiştirerek serbestçe istifade etmiştir⁽²⁴⁾

Her şeye rağmen Osmanlı tarihçileri eski Türklerin medeniyetlerinden daha çok askerî ve siyasî tarihlerine önem veriyorlardı. Onlar için esas olan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan önce kurulmuş Türk devletinin gücünü öne çıkarmaktı. Süleyman Paşa (Ö. 1892) İslâm öncesi hikâyelerini, umumî tarih çerçevesine oturttu. 1876'da neşredilen bu eser (*Tarih-i Âlem*, cilt I, *Tarih-i Kadim*, İstanbul, H. 1293), Guignes'in tanınmış kitabını da içine alan bir bibliyografya ihtiva eder. Süleyman Paşa, Türk tarihine ayırdığı bölümde adı geçen kitaptan çok faydalanmıştır.⁽²⁵⁾

Türkçü ideoloji, Necib Asım Yazıksız (1861-1935)'ın 1899'da neşredilen umumî Türk tarihinde (*Türk Tarihi*, İstanbul, H. 1316) daha da belirgindir.

Bu eser, Orta Asya göçebe Türklerinin kahramanlığını öven Fransızca bir eserin yeniden iktibas ve genişletilmesinden ibarettir.⁽²⁶⁾

Tanzimatı takip eden savaş yılları, Türkçülük için ciddi bir tecrübe oldu. Neticede bu ideoloji aşırıktan soyutlanarak galip geldi. Genç Cumhuriyet'in tarihçileri, Fuat Köprülü (D. 1890)'nün yolunu takip ettiler ve eski Türk medeniyeti çalışmaları üzerinde yoğunlaştılar.

Yukarıda anlatılanlardan anlaşıldığı üzere Tanzimat devri, Osmanlı tarih yazıcılığında bir geçiş dönemi olmuştur. Gelenekçi tarzda önemli eserlerin ortaya konuluşu devam etti; ancak Osmanlı tarihçileri modern görüşlerden epeyce etkilendiler ve Avrupa'ya yöneldiler. Gerçekte umumî tarih üzerine hiçbir mühim eser yayımlanmadı. Bu Osmanlı tarih yazıcılığı için faydalı bir değişim idi. Çünkü bu yazıcılık, hatırat gibi yeni disiplinler ve tarihin yan dallarıyla zenginleşti; üstelik Türkçü ideolojiyle ufku genişledi.

Ne var ki, tarih tenkidinin noksanlığı, Tanzimat devri tarih yazıcılığının zaafı olmuştur. Cevdet Paşa da bu hatadan âri değildir; onun âbidevî eseri bile, iç tenkitten yoksundur. Bu zamanda yapılan metin neşirleri bir hayli kusurludur. Müelliflerden hiçbirinin hususî bir eğitim görmediği göz önüne alınırsa, onlardan mükemmel çalışmalar beklenemezdi; çoğu devlet adamı, asker veyahut gazeteci idi.

1911'de Tarih-i Osmanî Encümeni'nin kurulmasıyla birlikte Osmanlı tarih yazıcılığında yeni bir dönem başladı. Önceki devrin eksikleri telâfi edildi ve arşiv belgelerinden faydalanıldı. Bundan sonra tarih çalışmaları, 1900 yılında kurulan İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde eğitim görmüş mütehassıs kimselerin çalışmaları sayesinde gelişti. □

SONNOT

- 1) Bu eserin V. Cildi B. Sıtkı Baykal tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir: *Osmanlı Tarihi*, c. V (1774-1912), Ankara, 1948.
- 2) Türkçe tercümesi: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmed Harmanca, 2. cilt. Ankara, 1982-1983.
- 3) Türkçe tercümesi: "Küçük Kaynarca Andlaşmasının Yeniden Tenkidi", çev. Erol Aköğretmen, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11 (1979-1980), s. 343-368.
- 4) Elazığ Kollokyumundan sonra A.İ. Bağış'ın *Britain and the Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire*. Sir Robert Ainslie's Embassy to

İstanbul, 1776-1794 (İstanbul, 1984) adlı monografyası yayınlanmıştır.

- 5) Bu ilgi çekici incelemeyi Bayram Kodaman "XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Âyanlık Müessesesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 36 (1977), s. 163-182'de Türkçe'ye çevirmiştir.
- 6) Bu kitap Metin Kıratlı tarafından *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara, 1970) başlığıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.
- 7) Tanzimat devrinde neşredilen bir çok eser şu çalışmada yer almaktadır: Mükrimin Halil Yananç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I* (İstanbul, 1940), s. 573-595.
- 8) Krş. Bernard Lewis, "History-writing and National Revival in Turkey" *Middle Eastern Affairs* (Haziran-Temmuz 1953), c. IV, s. 219.
- 9) Meselâ Napolyon'un 1831'de basılan hatıratının özetinden (*Tarih-i Bonaparte*, Bulak, H. 1247) istifade etmiştir. Cevdet Paşa batı kaynaklarını kullanan ilk kişi değildir. Ondan önce Şanizade Ataullah (Ö. 1826) Fransızca öğrenmiş ve vekâyinâmesinde bu dildeki kaynaklardan yararlanmıştı.
- 10) Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. baskı, İstanbul, 1956, c. I, s. 141.
- 11) Pirizade Mehmed Saib (Ö. 1749) ilk beş bölümü tercüme etmişti. Bu eser 1857'de Bulak'da basılmıştır. Cevdet Paşa bunları, iki cilt halinde bastırılmış ve tercüme ettiği kısmı (*Mukaddime-i İbn Haldun*, 3 cilt, İstanbul, H. 1275-77) da 3. cilt olarak ilâve etmiştir.
- 12) Bir süre sonra aynı yazar İslâm ile ilgili bölümleri geliştirerek eserini hacimli hale getirdi (*Tarih-i Umûmî*, 6 cilt İstanbul, H. 1293-4). Bu bölümler sadece Müneccimbaşı Ahmed (Ö. 1702)'in *Sahâifü'l- Ahbar*'ının bir özeti-dir.
- 13) 1851'de İstanbul'da kurulan Encümen-i Daniş, Voltaire'in *Histoire de Charles XII* dahil çeşitli tarih eserlerinin tercümesini üstlenmiştir. Bunlardan biri (kayda değer olmamakla beraber) haricinde, hepsi yazma halinde kalmıştır. Encümen-i Daniş hiçbir zaman faal olmadı ve 1883'te kapandı. (Bkz. "Andjuman", *EP*).
- 14) Ali Fuat. "Mansurizade Mustafa Paşa ve Netaicü'l-Vukûât", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, (Kanun II-Ağustos 1929). Yeni seri, c. I, s.47.
- 15) Enver Ziya Karal bunları 1940'ta bir girişle beraber yayımlamıştır: "Zarif Paşa'nın Hatıratı", *Belleten*, c. IV, s. 443-94.

- 16) Krş. M. Cavid Baysun (yay.), *Cevdet Paşa, Tezâkir 1-12*, (Ankara 1953) Giriş, s.X.
- 17) Subhi Paşa, *Selevkos ve Sasani sikkeleri konusunda kısa bir tarihî eser neşretmiştir (Tekmiletü'l-İber, İstanbul, H. 1276)*. Müellif tarafından daha önce Türkçe'ye tercüme edilmiş olan *Miftahu İber* (İstanbul, H. 1276) İbn Haldun'un *Kitabu'l-İber* adlı eserinin ilk iki cildini tamamlamayı amaçlıyordu.
- 18) Namık Kemal mukaddimesinde Salahaddin Eyyubî'nin hayatını yazmasının sebebinin, Michaud'un *Histoire des Croisades* adlı kitabında, Müslüman kahraman hakkındaki iddialarının asılsızlığını ispatlamak olduğunu söyler. Michaud'un tercümesi Ahmed Arif, Edhem Pertev tarafından üstlenmiş ve Ali Fuad'ın da katkıları ile gerçekleştirilmeye çalışılmışsa da tamamlanamamış, sadece 1. cildin bir kısmı basılmıştır (*Emrû'l-Acib fi Tarih Ehlü's-Saib* (İstanbul, tarihsiz).
- 19) Krş. Mehmed Kaplan, "Namık Kemal ve Fatih", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (Aralık 1954), c. IV. S.80-L.
- 20) Namık Kemal, Ertuğrul Bey'in Moğol ordusuna karşı 400 adamla galip geldiği efsanesini gerçek olarak kabul etmektedir. (Mehmed Kaplan, *Namık Kemal, hayatı ve eserleri, tez*, İstanbul, 1948, s. 157).
- 21) Kaplan, "Namık Kemal ve Fatih", s.81-2.
- 22) Bahadır Han'ın eseri, Tanzimat devrinden sonra bütünüyle basılmıştır (*Türk Şeceresi*, yay: Dr. Rıza Nur, İstanbul 1925).
- 23) Osmanlı aydınları bu eserden haberdardılar. Fuad ve Cevdet Paşalar 1851'de yayımlanan *Kavâid-i Osmaniyye*'de 1836'da neşredilen Fransızca tercümesinden yararlanmışlardı. Bununla birlikte, eserin tarihî giriş bölümü 1869'a kadar ilgi görmedi.
- 24) Tanpınar buna dair misal verir, *a.g.e.*, s.220.
- 25) De Guignes'in Türkler ve Moğollar hakkındaki eseri Paris'te 1756-58 yılları arasında neşredildi ve sonradan Hüseyin Cahid Yalçın tarafından Türkçe'ye tercüme edildi (*Hanların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umûmîsi*, 8 cilt, İstanbul, 1923-5).
- 26) Bu, Leon Cahun'un 1899'da Paris'te, *Introduction à l'histoire de l'Asie* adıyla neşredilen kitabıydı. [Türkçe çevirisi: Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş, Kökenlerden 1405'e Türkler ve Moğollar*, çev. Sabit İhsan Kaya, Seç Dağıtım, İstanbul 2006. (E.n.)]

